ڕەنگدانەوەی مێژووی میرانی کورد لە شیعری حاجی قادری کۆییدا

د. یەدوڵڵا پەشابادی

بەشی زمان و ئەدەبی کوردی/توێژینگەی کوردستانناسی- زانکۆی کوردستان (سنە) /ئێران

پۆختە:

حاجی قادری کۆیی (١٨١٧-١٨٩٧) وەکوو شاعیرێکی نەتەوەیی و ڕۆشنبیر لە نێو بازنەی ئەدەبی کوردی لە سەدەی نۆزدەدا، گرنگایەتییەکی زۆری بە مێژوو و وێژە و زانست داوە. لە نیوەی دووهەمی تەمەنی ئەدەبی و فیکریی خۆیدا ئاوڕی لە زانیاران و میران و شاعیران و ناودارانی کورد داوەتەوە و خاڵە گرنگەکانی کارنامەیانی بە کورتی تۆمارکردووە. ئەم لێکۆڵینەوەیە بە شێوازی وەسفی-شیکاری دەیهەوێ ئاماژە و لایەنە مێژووییەکانی پەیوەندیدار بە ماڵەمیرانی کوردەوە لە شیعری حاجی قادردا لێکبداتەوە و بە هەڵێنجان و دەرخستنی نموونە شیعرەکانی، دەست بداتە بەراوردکارییەکی زانستی لەگەڵ ئەوەیدا کە لە سەرچاوە مێژووییەکانی وەکوو شەرەفنامەدا هاتووە. بەو نیازەی بتوانێ هەندێک لە سەرچاوەکانی فیکر و هزری قووڵی حاجی بدۆزێتەوە. حاجی قادر جگە لە لایەنی ئەدەبی و هونەری کە یەکێک لە ڕەهەندەکانی شیعری ئەم شاعیرەیە، بۆ هەر بوارێک لە مێژووی میران و تۆمارکردنی ناو و یادی شاعیران و گەورە مرۆڤانی کورد هەوڵیداوە و تایبەتمەندییەکی گرنگی ئەو میر و شاعیر و ئەدیبانەی تۆمارکردووە. لە گرنگترین ئاکامەکانی ئەم توێژینەوەیە دەتوانین پەنجە بۆ ئەوە ڕابکێشین کە کتێبی شەرەفنامەی بەدلیسی و هەندێ لە دەسنووسەکانی تر، لە کەنار ڕۆژنامە و گۆڤاری تورکی و ئەورووپیدا کە لە ئەستەموول دەستی کەوتووە، سەرچاوەی ڕۆشنبیری و ئاگاداریی بوون و توانیویەتی زۆرێک لە بارودۆخی سەردەم و ناوونیشانی میران لە شیعری خۆیدا بە چاوێکی ڕەخنەگرانەوە تۆماربکات.

پەیڤێن سەرەکی: *حاجی قادری کۆیی، مێژوو، میرانی کورد، میرانی کورد، شیکاریی بەراوردکارانە.*

١- پێشەکی:

خوێندنەوەی بەرهەمی گشتیی گەلێک، لەگەڵ دابودەستوور و یاسا و ڕێسا و پاشخوانی هزری و مێژوویی ئەو گەلەدا سیمایەکی بەربڵاوی ئەو گەلەمان پێدەنوێنێت. ئەدەب بەتایبەت ئەدەبی پێبەند بە گەل و نیشتمان (الأدب المتزم/الأدب المتعهد) زیاتر ئەم ڕەنگ و بۆنە وەردەگرێت و زێدەتر ئەو ئەرکە جێبەجێ دەکات. لە بەستێنی ئەدەبێکی وەهادا دەتوانین چاوێک بخشێنین بە سەر دەورانگەلی مێژوویی و هەوراز و نشێوگەلی ڕابردووی گەلدا. لەم چاوخشاندنەدا کەند و کۆسپ و بەرهەڵست و کزی و گەشەی گەل و هۆز و نیشتمانمان بۆ ڕوون دەبێتەوە. لە پاش ئەو ڕوون بوونەوەیە بۆمان هەیە دەرسی عیبرەت وەربگرین و خاڵە لاوازەکان بگوێزینەوە بۆ زێدەکردنی خاڵە بەهێزەکان و کەموکووڕی و ناتەواوییەکانی ڕەوتی شارستانیەت و پڕاوپڕبوونەوەی گەل و نیشتمان و لەو ڕێگایەوە مایەی هێز و دەسەڵات و پێشکەوتنی زیاتر دابین بکەین. ناوبانگدەرکردنی حاجی قادر وەکوو شاعیرێکی نیشتمانی پێشینەیەکی دوورودرێژی هەیە (بڕوانە: سەجادی، ١٣٩٥: ٣٣٤).

حاجی قادری کۆیی ئاوێنەیەکی فەرهەنگی و مێژوویی و سیاسی و تەنانەت ئابووریشی لە سەدەی نۆزدەدا ئامادە کردووە بۆمان. کاتێک لەم ئاوێنەدا ڕابردوو و بارودۆخ و ئاستی هزر و ڕۆشنبیری و تێگەیشتنی گەل سەیر دەکەین، پەی بە زیرەکی و تیژباڵیی بیر و ڕوانینی ئەم شاعیرە ئاگایە دەبەین. شیعر لە سەردەمی حاجیدا بووبووە چەکێک بۆ بەرگری لە فەوتان و لەناوچوون (حەداد، ٢٠٠٤: ١٥٢)؛ بە هۆی ئەوەی کە ئمپراتووریی عوسمانی بڕیاری کۆکردنەوە و لابردنی میرنشینە کوردییەکانی دا، هەستی کزی و کەوتنە پەراوێزەوە، باڵی بە سەر زمان و فەرهەنگ و ئەدەبیشدا کێشا.

حاجی قادر هەم وەکوو شاعیرێکی نیشتمانپەروەر و کوردپەروەر و هەم لە چەشنی زانا و سیاسەتوانێکی دڵسۆز دەناسرێت (خەزنەدار، ٢٠٠٤: ١٢٨/٤). حاجی قادر بەرامبەر بە داگیرکەران هەڵوێستێکی ڕوون و ئاشکرای هەبووە و داوای پێکهێنانی قەبارەیەکی دیار و بوونێکی ڕاستەقینەی کردووە (دلێر، ١٩٩٨: ١٨٧). بە خوێندنەوەی شیعری حاجی جگە لەوانە زۆر بابەت و لایەنی مێژوویی و فەرهەنگی و نەتەوەییمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کە لە نێویاندا لایەنی مێژوویی؛ بە مێژووی میری و مێژووی ئەدەبیشەوە دوو ڕەهەندی ئەم بابەتەیە کە لەم کورتە لێکۆڵینەوەیەدا ئاوڕێک لە یەکەمیان دەدەینەوە.

١-١. شرۆڤەی بابەت و پرسیارە سەرەکییەکانی لێکۆڵینەوە

لەم وتارەدا دەمانەوێ بە لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی شیکارانە لەسەر بنەمای شێوازی تەوسیفی-شیکاری ئاماژە مێژووییەکانی نێو شیعرەکانی حاجی قادر شرۆڤە بکەین. بۆ ئەم مەبەستە سەرەتا بە خوێندنەوەی شیعرەکانی حاجی سەرجەم گەواهـ و شایەتە شیعرییەکانیمان هەڵهێنجاوە و ئینجا بە ڕاڤە و بەراوردکاری لەگەڵ داکەوتی

مێژووییدا شرۆڤەمان کردوون تا بزانین حاجی قادر لە چ لایەنگەلێکەوە ئاوڕی لە مێژووی میرانی کورد داوەتەوە و چ تایبەتمەندی و چ ڕەهەندێکی بۆ گرنگ بووە. تەنانەت بەو نیازەی بەڵکوو بتوانین هەندێ لە سەرچاوەکانی ڕۆشنبیری و تێگەیشتنی حاجی لە بەستێنی مێژوودا بدۆزینەوە.

٢-١. پێشینەی لێکۆڵینەوە

لێکۆڵینەوە و توێژینەوە سەبارەت بە خودی حاجی قادری کۆیی و شیعری، وە نەبێ کارێکی تازەبابەت و بێ ڕچە بێت. حاجی قادر لەو کەسایەتی و کۆڵەکەگەلەی ئەدەبی کوردییە کە لە زۆر لایەن و بە زۆر بۆنەوە ئاوڕی لێ دراوەتەوە و کتێب و وتار و لێدوان و بابەت و تێزی لەسەر نووسراوە و هۆی سەرسوڕمانی زۆر لێزان و لێکۆڵەر لە جوغرافیای کوردستان و لە ئاستی جیهانیشدا بووە. لە یەکەم ڕۆژنامەی کوردییەوە (کوردستان-قاهیرە) تاکوو ئێستاکەش نموونە شیعر و بابەتی سەبارەت بە حاجی ڕازێنەری لاپەڕەکان و کۆڕ و کۆبوونەوەکان بووە. جگە لە پێشەکییەکانی سەرجەم چاپەکانی دیوانەکەی و جگە لە ئەوەی لە کتێبەکانی مێژووی ئەدەبدا سەبارەت بە حاجی هاتووە، هەندێ کتێب و وتار لەم بوارەدا شیاوی ئاماژەن:

ڕەنگە وەکوو یەکەمین بابەتی نووسراو سەبارەت بە حاجی ئەو بەشە بێ کە ڕەفیق حیلمی لە کتێبە بەنرخەکە خۆی *شیعر و ئەدەبیاتی کوردی*دا نووسیویە کە بەرگی یەکەمی کە حاجی قادریش دەگرێتەوە لە ساڵی ١٩٤١ لە بەغدا چاپ بووە. حیلمی بە «بولبولی نیشتمانپەروەری کورد» ناوزەدی دەکات (حیلمی، ٢٠١٠: ٨٧). بە ڕای حیلمی هەوای نیشتمانپەروەری هەر لە مناڵییەوە کەتۆتە سەر حاجی و بە هاوتای نامیق کەماڵ شاعیری وەتەنپەروەری تورکی دادەنێت (حیلمی، ٢٠١٠: ٨٧). هەروەها جەختی لەسەر شارەزایی حاجی بە نیسبەتی مێژووی کورد و میرومەزنانی کردووە (حیلمی، ٢٠١٠: ٨٩). دوای ئەوە لێکۆڵینەوەی دیکە سەبارەت بە حاجی ڕەنگە کورتە وتارێک بێت کە محەمەدتەوفیق وردی لە ساڵی ١٩٤٤دا لە ژێر ناونیشانی «دۆزینەوەی گەنجینەیەک» لە *گۆڤاری گەلاوێژ*دا، وێڕای چەند شیعرێکی تازەدۆزراوەی حاجی، چەند خاڵێکی زۆر کورتی تێدا نووسیوە. محەمەدی مەلاکەریم دوو کتێبی لەم بوارەدا پێشکەش کردووە؛ یەکەمیان *حاجی قادر شاعیری قۆناغێکی نوێیە لە ژیانی نەتەوەی کورد* (١٩٦٠) کە لێکدانەوەیەکی ورد و شیکارییەکی بەپێزی هەندێ بابەتە لە شیعرەکانی حاجیدا، وەکوو «حاجی و زەبانی کوردی» (ل. ٢٤)، «شیعر لای حاج» (ل. ٤٣)، «گەل و نیشتمانپەروەری و هەستی نەتەوایەتیی حاجی» (ل.٧١)». کتێبەکەی تری بە ناونیشانی *هەنگاوێکی تر بە ڕێگادا بەرەو ساغکردنەوەی دیوانی حاجی قادری کۆیی*(١٩٨٩)، گەرچی زۆرتر بۆ بۆچوون و تێبینییەکانی خۆی سەبارەت بە شێوە خوێندنەوەی هەندێ وشە و جیاوازیی دەسخەتەکانی شیعری حاجی تەرخانی کردووە،

بەڵام لە دوو توێیدا هەندێ کورتە ئاماژەی بە گرنگیی میران و ئاوڕدانەوەی حاجی لە باسی مێژوویی خستۆتە نێو وتەکانی خۆیەوە. بێ گومان لێکۆڵینەوەیەکی تێروتەسەلتر و هەمەلایەنتر بە دەستی مەسعوود محەمەد نووسراوە کە لە سێ بەرگدا بە ناوی *حاجی قادری کۆیی* لە ساڵانی ١٩٧٤ هەتا ١٩٨٤ بەم لاوە پێشکەشی کردوون. شیاوی ئاماژەیە کە خالید دلێر (١٩٩٨) وەکوو پاشکۆیەک بۆ کارەکەی مەسعوود محەمەد کتێبێکی بە ناو *ستەمکردن لە حاجی قادری کۆیی تاوانە* ئاراستە کردووە کە زۆر ڕەخنەی جیددیی لەو کارە گرتووە. مەریوان وریا قانع جگە لەوەی کە تێزی دوکتۆراکەی لە سەر حاجی قادرە، لە چەند شوێندا نووسینی سەبارەت بە حاجی ئاراستە کردووە کە یەکێکیان وتارێکە لە ژێر ناونیشانی «مەنفای کورد لە نێوان سێ نەوە و سێ ئەزموونی مانا جیاوازدا» و ساڵی ٢٠٠١ نووسیویەتی. گرنگترین خاڵی ئەم نووسینەی مەریوان پەیوەندیدارە بە جێگەوپێگەی شوێن بەتایبەت نیشتمان و هەستی شاعیر بەرامبەر بەم چەمکەوە. ڕێبوار سیوەیلیش لە *کتێبی حاجی قادر* (٢٠١٦)دا دیاردەی کات و شوێن و دەرکەوتە و کاریگەریی ئەم دوو دیاردەیەی لە شیعری حاجی قادردا لە ڕوانگەیەکی فەلسەفییانەوە شیکردۆتەوە. وەک دەردەکەوێ ئەم لێکۆڵینەوەیەی بەردەست چڕدەبێتەوە بە سەر کۆکردنەوەی زانیارییەکانی پرژوبڵاوی نێو شیعری حاجی لەمەڕ میران و گەورەماڵانی پێشینەوە کە بە شێوەیەکی تەکووز و یەکجێ لەو لێکۆڵینەوە ناوبراوانەدا نابینرێت.

١-٣. ئامانج و شێوەی لێکۆڵینەوە

ئامانجی سەرەکیی ئەم لێکۆڵینەوەیە کە بە شێوەی وەسفی-شیکاری ئەنجام دەدرێت، خستنە پێش چاو و دیاری کردنی زانیاری و ئاماژەکانی حاجی و لێکدانەوەی فەرهەنگ و سیمای کوردە لە بەستێنی میر و حاکماندا بەو شێوەی کە لە شیعری حاجی قادردا دەرکەوتووە.

٢- تەوەری باس

هیچ گومانێکی تێدا نییە کە حاجی قادر دڵسۆز و خەمخۆری ڕاستەقینەی خاک و زێد و زمان و فەرهەنگ و کەلەپووری خۆی بووە و تەواوی ژیان و مانی بۆ ئەم ئامانجە تەرخان کردووە. وەک دەڵێن لە پێناو خزمەت کردن بە میللەتی خۆیدا لە پێشەنگی ئەو شاعیر و قەڵەمبەستانەوەیە کە شیعریان لە ڕێی قازانجی گەل و نیشتماندا بەکارهێناوە (الصویرکی الکردی، ٢٠٠٨: ٨/٢). هەر بۆیەیە کە خۆی جەخت دەکاتە سەر ئەوەی کە چیدی بۆ ئاگادارکردنەوە و ڕێ نیشان دان کارێک نەماوە نەیکا:

قوڕی کوێ کەم بە سەر خۆما لە غوربەت!   خەوم نایێ لە داخی موڵک و میللەت
(کۆیی، ١٣٩٠: ٢٢٧)

ەینی ئەم بە تەنگهاتنەی جارێکی تر دەربڕیوە و گەرچی زەن دەکا کە بەهرەی نابێ بەڵام بەڵێن دەدا کە دەست لە چاکەبێژی و ڕێنوێنیی خەڵک هەڵنەگرێت:

قوڕی کام جێ بکەم بە سەر خۆدا! ئەمە لێم بوویتە عیللەتی سەودا

بە قسەی چاکە دەستیان دەگرم تەرکی ناکەم بە لۆمە تا دەمرم

(کۆیی، ١٣٩٠: ١٩٦)

باسی مێژوو و فەرهەنگ و بنەماڵەی میران یەکێ لە گرنگترین بابەتەکانی شیعری حاجی قادرە کە ناوەناوە لە شیعرەکانیدا پرشەی داوەتەوە. بە پێی گێڕانەوە و بۆچوونی هەندێ لە لێکۆڵەران (بڕوانە: محەمەد، ١٩٧٣: ٦٧) کەم وا هەیە حاجی قادر بە نیسبەتی ڕووداو یا هەواڵێکی پەیوەندیدار بە میرنشینان و بەتایبەت بابانەوە کەمتەرخەم بووبێت. لە ڕوانگەی حاجییەوە کوردستان پێش لە دەستبەسەراگرتنی حکوومەتە زۆرکارەکانی دەوروپشتی، خاوەن قەوارەیەکی دیاریکراوی سیاسیی بووە (مەلاکەریم، ١٣٩٩: ٧٦). حاجی بە شێوەیەکی جیددی گرنگیی بەم بابەت داوە و گوتارێکی بۆ خۆی پێکهێناوە. گوتاری نەتەوەخوازیی حاجی قادر لە ژیانی ڕۆشنبیری و شاعیرێتیی خۆیدا لە سێ قۆناغدا دەرکەوتووە کە ئەو سێ قۆناغە لە بەستێنی سێ چەشنی ئەدەبیی غەزەل و قەسیدە و جووتسەروادا ڕەنگیداوەتەوە (Yaqoobi, 2019: 182). لەو سەردەمەدا نەهامەت و پەشێویی حاڵی کوردستان لە چاوی حاجییەوە بە هۆی نەبوونی ئەو قەوارە سیاسی و حوکمە خۆماڵییەوە بووە (مەلاکەریم، ١٣٩٩: ٧٨). حاجی زۆر هەوڵی داوە کە میرایەتی و سەربەخۆیی هەر بمێنێت و تەنانەت بنەماکانی ئەو چەمکەشی دیاری کردووە کە دوانیان «شیر» و «قەڵەم»ە. ئەوی شیاوی سەرنجە ئەوەیە کە قەڵەم و شیر لە بیر و هزری حاجیدا دوانە و تەواوکەری یەکترن (سیوەیلی، ٢٠١٦: ٢٦٣) بەتایبەت لە پێناو پێکهێنانی ئەو ئامانجە مەزنەدا ئەو دوو ئامرازە بەلایەوە هۆکاری سەرکەوتن و مان و ژیانن. بەڵام مخابن دەڵێ:

شیر و قەڵەم شەریکن لەم عەسرەدا، دریغا شیرم قەڵەمتراشە و کالانییە قەڵەمدان!

(کۆیی، ١٣٩٠: ٩٨)

دیسان لەسەر ئەم مەبەستە جەختدەکاتەوە:

بە شیر و خامە دەوڵەت ئەمن خامەم هەیە شیر نادیارە

(کۆیی، ١٣٩٠: ٢٥١)

حاجی خۆی لە باری هزری و تیۆرییەوە بۆ پێکهێنانی ئەو مەبەستە ئامادەیە، کەچی مەیدانی ڕەهەندی چەکدارییەکەی خالّی دەبینێت.

١-٢. ناونیشانی پەیوەندیدار بە حاکمان و میرانی کورد لە شیعری حاجیدا

لە خوێندنەوەی ڕەخنەگرانەی شیعری حاجی قادر لە بواری ئەم بابەتەوە، دەبێ ئاماژە بەوەی بکەین کە ناونیشان و تایبەتمەندیی تاقمێک لە میرانی کورد لە شیعری حاجیدا تۆمار کراون. دیارترین شیعری حاجی کە ئەم سەردێڕەی تێدا هاتبێ، شیعری: «حاکم و میرەکانی کوردستان/هەر لە بۆتانەوە هەتا بابان»ە (کۆیی، ١٣٩٠: ٢١٢) کە هەندێ لە بابەتی سەبارەت بە ئەم دوو میرنشینەی خستۆتە ڕوو. شیاوی شرۆڤەیە کە لە شیعری حاجیدا بۆتان و جزیر پەیوەستن پێکەوە؛ واتە میرنشینێک بە ناو میرنشینی جزیروبۆتان لە شیعری حاجیدا شوناسی هەیە. ئینجا کە جزیر یا بۆتان بە تەنیا دێت، هەر هەمان چەمک دەگرێتەوە. لە ئەم شیعرەدا دوو میرنشینی بۆتان و میرنشینی بابان ڕاستەوخۆ دەرکەوتوون (بۆ زێدەتر شارەزابوون لە پێشینە و مێژووی ئەم دوو میرنشینە بڕوانە: بدلیسی، ٢٠٠٦: ٣١-٣٢ و ٣٥٧-٣٦٥). میرنشینی بۆتان لە شیعرێکی تریدا بە شێوەی «میری جزیروبۆتان» (کۆیی، ١٣٩٠: ٩٦) هاتووە. لە میرنشینی جزیروبۆتاندا ئەدیب و شاعیری زۆر هەڵکەوتوون؛ شاعیرانی وەکوو عەلی حەریری و مەلای باتەیی و مەلای جزیری و فەقێ تەیران لە نێو جوغرافیای شوێنکاتیی ئەو ئەمارەتەدا ژیاون (أزون، د.ت.: ٩). هەروەها میرنشینی سۆرانیش لەوانەیە کە حاجی ئاماژەی پێکردووە (بۆ زانیاری لە مێژووی کۆنینی ئەم میرنشینە بڕوانە: بدلیسی، ٢٠٠٦: ٣٣٦-٣٥٦):

لە مەجموعی دووەل سۆران و بۆتان　　　لە سایەی ئەم کتێبە ناسراوە

(کۆیی، ١٣٩٠: ١١٨)

شیاوی ئاماژەیە کە «ئەم کتێبە» مەبەستی کتێبی *مەموزینی* ئەحمەدی خانییە کە لە چەند بەیتدا باسی لێوە کردووە. لە شیعری «خاکی جزیروبۆتان یەعنی وڵاتی کوردان/سەد حەیف و سەد مخابن، دەیکەن بە ئەرمەنستان» (کۆیی، ١٣٩٠: ٩٣)دا، جگە لە ناوی میرنشینی جزیروبۆتان (بڕوانە: بدلیسی، ٢٠٠٦: ٣١-٣٢، هەروەها ١٧١-٢٠٩)، ناوی میرنشینی بابان (کۆیی، ١٣٩٠: ٩٦) و میرنشینی ئەردەڵان (بە شێوەی والیی سەنەندەج (کۆیی، ١٣٩٠: ٩٦) بۆ ئاگاداری لە ڕەگەز و سیمای میرنشینی ئەردەڵان بڕوانە: بدلیسی، ٢٠٠٦: ١٣١-١٤٢)، میرنشینی ڕواندز (بە شێوەی بەگزادەی ڕەواندز (کۆیی، ١٣٩٠: ٩٦)) هاتوون. میرنشینی بابان لەم بارەوە لە شیعری حاجیدا زۆرترین پاتبوونەوەی بەرکەوتووە؛ بۆ نموونە شیعری شانۆتەوەری «لە ڕۆما کەوتە بەر چاوم کەسێکی هائیم و حەیران/بە هەیئەت تێی-گەییم کوردە، بە شێوەی ئەهلی کوردستان» (کۆیی، ١٣٩٠: ١٠٠-١٠٢) یەکسەر لە دەوری ئەم میرنشینە دەسووڕێتەوە و تێیدا چەند جارێک ناوی بابان هاتووە. میرنشینی ئەردەڵانیش جارێکی تر بە جەخت کردن لە سەر نازناوی میریەتی لە شیعری حاجیدا هاتووە: «موهەلهەل، ئەردەشێر و دەیسەمی شێر/قوباد و باز و میری ئەردەڵانی» (کۆیی، ١٣٩٠: ١٥٢).

حاجی ئاماژەی بە میرنشینی کۆیەش کردووە و بەتایبەتی ناوی قۆچ پاشای لێ هێناوە: «لە قۆچ پاشاوە تا ئێستا ئەمیرێک/لە کۆی پەیدا نەبوو، یاخود وەزیرێک» (کۆیی، ١٣٩٠: ٢٥١). ئاکامی ئەم باسە دەبێتە ئەوە کە بنەماڵەی میرانی بابان، ئەردەڵان، جزیروبۆتان، سۆران، ڕەواندز و کۆیە لە شیعری حاجیدا خراونەتە بەر باس و ئاماژە و ڕەهەندێکی داب و شارستانیەتیان باس کراوە. هەروەها هاتنی وشەی «گۆران» لە شیعری حاجیدا ڕەنگە هێمایەک بێ بۆ ئەوەی کە خەڵکی گۆرانیش سەردەمانێک میرایەتی و فەرمانڕەوایی تایبەت بە خۆیان بووە:

هەر کە تاجی نایە سەر تەختی لە کوردستان دەبێ   خەرج و پیتاکی لە سەر گۆران و سۆران دادەنێ

(کۆیی، ١٣٩٠: ١٨١)

٢-٢. ئاماژەی جوغرافیایی بە میرنشینان

حاجی هەندێ وشەی سەرەکیی بۆ ناساندن و باسکردنی میرانی ئاراستە کردووە کە لە دوو توێی ئەم وشەکلیلانەدا ئاقاری جوغرافیایی هەندێ لە میرنشینەکان و بە گشتی هەندێ ڕووی جوغرافیایی و سنووری وڵاتمان بۆ ڕوون دەبێتەوە؛ وەکوو ئەوەی کە لە بەیتی «حاکم و میرەکانی کوردستان/هەر لە بۆتانەوە هەتا بابان»، لە قاڵبی خواستنێکی ئاراستەییدا، باسی جوغرافیاشی تێ ئاخنیوە؛ چونکە کاتێ ئاماژەی «بەرەو»، واتە دیاری کردنی لایەنی تێدایە، لە زاتی خۆیدا مەبەست و چەمکێکی جوغرافیایی لەخۆگرتووە و دەوروبەری بۆتان هەتا دەوروبەری بابان دەخاتە ژێر ئاماژەکەی. جارێکی تر عەینی ئەم سنووردارکردنە لە شیعری حاجیدا دەبینین کە گەرچی لە باسی شاعیراندایە، بەڵام بە هەر شێوەیەک جوغرافیای فەرهەنگیی کوردمان بۆ ڕوون دەکاتەوە:

سادە هەر ناویان بکەم ئیملا   ئەم کتێبە بچووکە بەش ناکا
هەر لە شیرازەوە هەتا بابان   پاکی یەک نەزمە پێی دەڵێن گۆران
هەر مووسڵ هەتا حەددی بابان   بەیتیان کردووە وەکوو جافان
بەسیە بێ عاری ئەی گەلی خزمان!   لەم هەمموو بەیتی میللەتی خۆمان
ئەگەر ئێمە و سنە و سولەیمانین   ناوی یەکیان بە چاکی نازانین

(کۆیی، ١٣٩٠: ٢٢٣)

حاجی لێرەدا باس لە زۆربوونی تەنانەت ناوی ئەو کەسانە دەکات کە لەم دیوانە شیعرەیدا ناگونجێت. ئینجا سنوور دیاریدەکات و لە گرنگینەدان و کەمتەرخەمیی گەلی کورد گلەیی دەکات. شیاوی لێکدانەوەیە کە وەکوو چۆن لە شەرەفنامەدا میرشەرەفخان (٢٠٠٦: ٢١) سنوورمان بۆ دیاری دەکات، حاجیش هەر بەو شێوازە لە شیرازەوە هێڵێکمان بۆ ڕادەکێشێ کە جوغرافیای فەرهەنگیی زمان و وێژەی کوردیمان بۆ نەخش بکات. هاوکات گلەوگازندەشی لە خەڵک، خۆشی لەگەڵدا بێ، لە بیر ناچێ کە ئەو هەمموو بەرهەمە ئەدەبییە ناوودەنگێکیان لە ناودا نەماوە.

٣-٢. تایبەتمەندی و وەسفی میرانی کورد

حاجی قادر گەورە و خانەدانی کوردی بە ئازا و بەجەرگ و دلێر وەسف کردووە و زۆر جار بێزێدەڕۆیی هەندێ لەم تایبەتمەندییانەی لە شیعری خۆیدا پاراستووە. وەک چۆن لە شیعری شانۆشێوەی «لە رۆما کەوتە بەر چاوم کەسێکی هائیم و حەیران»دا میران و حاکمانی بە «پڵنگ و شێری ئازا» ناوبردووە:

لە پێشا خاکی مە لانەی پڵنگ و شێری ئازا بوو

ئەمێستا مار و مێروو، گورگ و ڕێوی لێی دەکەن سەیران

(کۆیی، ١٣٩٠: ١٠١)

وەسفێکی وەها سەبارەت بە میرومەزنانی کورد لە شەرەفنامەشدا هاتووە؛ کاتێ لە باسی میرانی جزیردا بە مەردی و نەبەردی و مەیدانداری و چاپکسواری ناویان دێنێت (بڕوانە بدلیسی، ٢٠٠٦: ١٧١). چەمکی هێز و دەسەڵاتداری و جەربەزەیی لە باسی میرانی بابانیشدا زێدەتر لە هەر شوێنێک هاتووە و لە باسی ئازایەتیشدا دەڵێن ڕۆستەم لە حاندیاندا ناتەوان بووە (هەروەها بڕوانە: هەمان: ٣٥٧). ئەم بەیتە لە وەسفی حاکمانی جێگری حاکمە کوردەکانیش خاڵی نییە و تایبەتمەندی و خەسڵەتی ئەوانیشی بەدەستەوە داوە. هەروەها ئەوی شیاوی باسە، ئەوەیە کە حاجی «ڕابردوو»ەکەی لە بیر نەکردووە و جەختی لەسەری کردۆتەوە؛ بەو واتایە کە مخابن ئەمێستاکە ئەو بارودۆخە نەماوە و ئەو میر و حاکمانە نەیانتوانی لە بەرامبەر ڕەشەبای نەیارانەوە خۆڕابگرن. وەسفی حاجی لێرە سیمای میرنشینی بابان لە وەڵامنامەکەی سالم بۆ شیعرنامەکەی نالیمان دێنێتەوە یاد کە دەیگوت:

لەو ساوە حاکمی، بە ستەم دەربەدەر کران   نەیدیوە کەس لە چیهرەیی کەس جەوهەری هونەر

(سالم، ٢٠١٥: ١/٣٣٣)

ڕەهەندێکی هێزای وەسفی میران و حاکمان کە لە شیعری حاجیدا ڕەنگی داوەتەوە، سیمای شادی و خۆشحاڵی بووە کە لەوانەوە تەشەنای سەندووە بۆ هەموو خەڵک:

لە وەقتی خۆی هەموو شا بوون، سەراپا بێخەم و شا بوون

لە جوودا حاتەمی تایی، لە شەڕدا ڕۆستەمی مەیدان

(کۆیی، ١٣٩٠: ١٠١)

جگە لە شابوون و دەسەڵاتداربوون، بەخشس و کەرەم و جەربەزەیی لە مەیدانی شەڕدا لە تایبەتمەندییەکانی تری ئەو میرومەزنانەیە کە حاجی باسی کردوون. ئەم خەسڵەتە لە نێو بنەماڵەی میراندا زۆرتر لە هەمووان وەپاڵ بابانەکان دراوە و میرشەرەفخان (بدلیسی، ٢٠٠٦: ٣٥٧) حاتەمی تایی لە حاند ئەماندا زۆر بێدەسەڵات و دەسقووچاو دەزانێت.

هەروەها لە شرۆڤەی زێدەتری ئەم بەیتەدا دەتوانین بڵێین کە گەشاندنەوە و تەمی خەم ڕەواندنەوە وەکوو خەسڵەتێکی ڕەسەن بۆ میرانی سۆران نێوزەد کراوە (بدلیسی، ٢٠٠٦: ٣٣٨).

تایبەتمەندییەکی تر کە حاجی بۆ میرومەزنانی کورد ئاماژەی پێدەکات، دین-پارێزی و مافدارییە:

حاکم و میرەکانی کوردستان هەر لە بۆتانەوە هەتا بابان
یەک بە یەک حافیزی شەریعەت بوون سەییدی قەوم و شێخی میللەت بوون
(کۆیی، ١٣٩٠: ٢١٢)

یا وەکوو لەم شیعرەیدا:

سلامُ اللهِ منّی کلَّ یوم لە ئەسحابانی ساحیب غیرەت و دین
(کۆیی، ١٣٩٠: ٢٢٧)

کە بەم تەوسیفانەوە دەچێتە سەر باس کردن لە گەورەکانی کورد. لە بەیتی پێشەوەشدا جەختی لە سەر ئەوەش کردووە کە هەموو «شەریعەتپارێز» بوونە. ئەوە لە حاڵێکدا بووە کە حاکم و میرانی ئمپراتووریی عوسمانی بە گورگ و دز و ڕێگر وەسف دەکات و بەم کارەی بەراوردێکی سیفاتی مرۆڤانە و تایبەتمەندیی مرۆڤدۆستی و ئایین-پەروەری لە نێو گەلاندا دەکات:

موقتەزای ئاب و هەوای خاکی دیاری ڕۆمە ئەهلی سووتاوی مەیە، بەستەیی ئاوازی نەیە
حاکمی ڕێگری مەعموورەیە، قازیی دزی ڕۆژ وزەرا و وکەلای گورگە، ڕەعییەت گەلەیە

(کۆیی، ١٣٩٠: ١٤٦)

حاجی قادر وێڕای لێدوان و باس کردن لە میران و میرنشینانی کورد، ڕووی ڕاستینەی دەوڵەتی عوسمانیی خستۆتە بەر چاو و پەردەی لە سەر کردە دزێوەکانیان هەڵداوەتەوە (بۆرەکەیی، ٢٠٠٨: ٦٢٨/٢؛ هەروەها بۆ ئەم بابەتە لە شێعری حاجیدا بڕوانە: کۆیی، ١٣٩٠: ٧٨-٧٩، ١٨٠-١٨٤، ١٩٩). لەم شیعرانەی حاجیدا ئێمە چاومان بە بەرزیی ئاستی مرۆڤدۆستی و عەدڵی بنەماڵەی میران بەتایبەت بەرامبەر بە خەڵکانی تر ئاشنا دەبێتەوە. ئەڵبەت نابێ ئەوەشمان لە بیر بچێت کە حاجی قادر بۆ خۆی لە نیشتماندۆستی و گەل-دۆستیدا لە ڕق و ناحەزی بە نیسبەتی گەلی باڵادەست بەدوورە و نەکەوتۆتە داوی ڕەگەزپەرستییەوە (سیوەیلی، ٢٠١٦: ٢٩٢). حاجی زۆر خولیای ئاوەدانیی وڵات و پێشکەوتنی نیشتمانی خواستووە و ئاواتی ئەوەی لە دڵدا بووە کە نیشتمانەکەی ئەویش بە وێنەی پێتەختی عوسمانی واتە ئەستەمبووڵ گەشە بکات و پێشکەوێت (سوبحان، ٢٠١٨: ٩٧).

خاڵێکی تر لەم بابەتە کە حاجیش زۆر بە لایەوە سەیرە، ئەوەیە کە خەڵکی عێراق بە کورد و نەکوردیەوە زۆرتر بێگانەپەرستن و بە ئاستەم لە دەوری کەسایەتییەکی خۆیان کۆدەبنەوە:

عەجەبا بۆ چی ئەهلی موڵکی عێراق   ئیتتیفاقی بەدەل دەکەن بە نیفاق!
بۆ ئەمیرانی غەیرە دەبنە گزیر   نەک لە خۆیان یەکێکی بێتە ئەمیر!

(کۆیی، ١٣٩٠: ٢٣٤)

شەڕ و پێکدادان و ناتەبایی لە نێو ئەو خەڵکەدا شتێکی ئاسایی بووە.

هەیبەت و دەسەڵاتی ماددی و مەعنەویی میرانی کورد بەتایبەت لە هەمبەر کەسانێکەوە کە خەڵکیان فریودەدا و قازانجی خۆیان لە سەرووی هەموو شتێکەوە دەدیت، تایبەتمەندییەکی ترە کە لە شیعری حاجیدا هاتووە:

حاکم و میرانی کوردستان   هەر لە بۆتانەوە هەتا بابان
یەک بە یەک حافیزی شەریعەت بوون   سەییدی قەوم و شێخی میللەت بوون
سەیید و شێخەکان لە ترسی ئەوان   مونزەوی بوون و زاکیری ڕەحمان

(کۆیی، ١٣٩٠: ٢١٢-٢١٣)

حاجی لەم بەیتانەدا جەختی لەسەر ئایینپارێزی و ڕاستیخوازیی میران و حاکمان دەکاتەوە. سیفەتی سەربەخۆیی میرومەزنانی کورد لە شیعری حاجیدا دیاردەیەکی حاشاهەڵنەگرە و بە داخوکەسەرێکی زۆرەوە یادی ئەو ڕۆژانە زیندوو دەکاتەوە:

کوا ئەو دەمەی کە کوردان ئازاد و سەربەخۆ بوون؟
سوڵتانی موڵک و میللەت، ساحیبی جەیش و عیرفان؟

(کۆیی، ١٣٩٠: ٩٦)

٤-٢. بنەماکانی میرایەتی

حاجی هەندێ لە بنەما و دابودەستوورەکانی میرایەتی و مەزنایەتیمان بۆ دیاری دەکات. لەوانە یەکگرتوویی و یەکسانیی هەموو تاکێکی کۆمەڵگایە:

لەم بەینە ئیتتیفاقێ پەیدا بکەن بە مەردی   فەرقی نەبێ شوان و جووتیار و میر و گاوان
گەر هیچ نەبێ بە ئۆین تابیع بە دەوڵەتێ بن   بێگانە چاکە دوشمن نەک دوشمنی لە خۆتان

(کۆیی، ١٣٩٠: ٩٥)

لە ڕوانگەی حاجییەوە لە هەر بارودۆخێکدا یەکگرتوویی گرنگترین کۆڵەکەی نیشتمان و میللەتە:

ئیتتیحادی بە ئیتتیفاقی ئەنام   سوپەرە بۆ حەوادیسی ئەییام

(کۆیی، ١٣٩٠: ١٩٢)

واتە یەکگرتوویی و یەکڕیزیی هەموو خەڵک لە هەمبەر ڕووداو و کارەساتەکانی ڕۆژگارەوە، وەکوو قەڵغانە و دەیانپارێزێت. دیسان جەخت لەسەر دەور و گرنگایەتیی ئەو یەکگرتووییە دەکاتەوە و دەڵێ:

بۆ ئەگەر دەستی یەکتری بگرن وەک سکەندەر جیهان هەموو دەگرن

(کۆیی، ١٣٩٠: ١٩٢)

حاجی زۆر جار جەختی لەسەر یەکگرتوویی و هاودڵی کردووە؛ بۆیە پێی وایە کە گەر کوردان ئەو دۆزە گرنگە ڕادەست بکەن، وەکوو ئەسکەندەری مەقدوونی دەسەڵاتیان هەموو جیهان دەگرێتەوە.

٢-٥. دوژمنانی میرومەزنان

حاجی وەکوو پزیشکێکی شارەزا و حاڵزان و خۆماڵی دەردێکی تری بۆ دیاری کردووین؛ لەوەیدا کە هۆکارێکی کزی و سستیی میرنشینان چی بووە و لە کوێوە سەریهەڵداوە:

عولەمامان بە قەولی بێ سەر و پا پاکی خنکا لە بەحری وشکی هەوا

سەنعەتێک فێر نەبوون لە پاش تەحسیل سەیری چۆن بۆ مەناهی بوونە دەلیل!

یەک بە یەک بوونە خائینی دەوڵەت خائینی موڵک و دوشمنی میللەت

(کۆیی، ١٣٩٠: ٢٣٣)

حاجی بۆمان دەگێڕێتەوە کە نەزانی و بێکاریی زانایان کە زۆرتر هەندێ شێخ و مەلای مەبەستە و فێرنەبوونی کار و پیشەیەک، بوو بە هۆی کشان بەرەو ڕەزالەت و خراپەکاری و خیانەت بە گەل و نیشتمان.

٢-٦. میرانی بێناونیشان یا ناونیشانون

دیاردەیەکی زەق کە لە شیعری حاجیدا بە ڕاشکاوی خۆی دەنوێنێت، داخ و کەسەر دەربڕینە لە نەمان و فەوتانی زانیاری و بابەت و زۆر دیاردە و لایەنی فەرهەنگی و مێژوویی و سیاسی و ئەدەبیی کورد. ئەویش بەس لەبەر نەنووسران و تۆمار نەکران بووە. بۆیە لەو شیعرەیدا کە بە «ئەگەر کوردێک قسەی بابی نەزانی» (کۆیی، ١٣٩٠: ١٥٢) دەست-پێدەکات، هۆکاری ئەم فەوتان و لەناوچوون و بێناونیشان بوونە باس دەکات:

کتێب و دەفتەر و تەئریخ و کاغەز بە کوردی گەر بنووسرایە زەبانی

مەلا و شێخ و میر و پادشامان هەتا مەحشەر دەما ناو و نیشانی

(کۆیی، ١٣٩٠: ١٥٢-١٥٣)

لێرەدا زۆر زانایانە حاجی ئەم بابەتە دەداتە بەر خەنجەری نەشتەرگەری و شیی-دەکاتەوە. هۆکاری نەمان و فەوتانی میرات و کەلەپوور و زۆر ڕەهەندی مێژووی نیشتمانی و

میللیمان بۆ تۆمارنەکران و نەنووسین بە زمانی خۆمان دەگەڕێنێتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا تانووت دەگرێتە ئەو کەسانە، چ خەڵکی ئاسایی و چ میر و حاکمانی کورد (ئەم بابەتە شیاوی لێکۆڵینەوەیەکی جیاوازە)، کە لە هەمبەر زمان و فەرهەنگی خۆیان کەمتەرخەمن و خولیای ڕاگرتن و پاراستنی میراتی باب‌وکالیان نییە:

هەر کوردە لە بەینی کوللی میللەت — بێ بەهرە لە خوێندن و کیتابەت

بێگانــــە بـــە تەرجەمەی زەبــــانی — ئەسـراری کتێبـی خەڵقـی زانـی

یەکســـەر عولەمـــا، درشـــت و وردی — نـاخوێننەوە دوو حەرفـی کـوردی

(کۆیی، ١٣٩٠: ٢٥٧)

لـە ڕوانـگەی حـاجییەوە، نووسـین و خوێنـدن بـە زمـانی زگمـاک دەبێتـە هـۆی سـەرفرازی، و ژیـان و مـانەوەی گەل و کەلەپـوور دەسـتەبەردەکات (بڕوانـە: سـەجادی، ١٣٩٥: ٣٥٠). لەم نێوەندەدا خەڵکی کورد و میران و مەزنانی کورد لە سۆنگەی کەمتەرخەمی و گرنگی‌نەدان بەم بابەتەوە لەتمەی زۆریان لە خۆیان و کەلەپووریان داوە. بانگێشتی حاجی بۆ بەس کردن و کۆتایی هێنان بەم ڕەوتە و وریابوونەوەی جەماوەرە. حاجی لەم بوارەدا وەکوو پەیڕەوێکی ئەحمەدی خانی دێتە ئەژمار؛ چونکە حاجی قادر لە باری فیکری نەتەوەیی و پێشکەوتوویی سیاسییەوە دوای ئەحمەدی خانی (١٦٥٠-١٧٠٦) بە نەفەری دووهەم دادەنرێ و تەنانەت لە چەند ڕەهەندیشەوە پێش خانی دەکەوێت (مەلاکەریم، ١٩٨٩: ٣٧٧). نابێ ئەوەش لەبیر بکەین کە وەک هەندێ لە لێکۆڵەران ئاماژەیان پێکردووە (أوزون، د.ت.: ٢٠) حاجی قادر بە پڕجۆش‌وخرۆشترین پەیڕەوی ئەحمەدی خانی ناوی دەرکردووە.

لە شوێنێکی تردا حاجی دیسان ئەم نەشتەرگەرییە کارناسانەیە دێنێتە ئاراوە و پەنجە بۆ هۆکارە سەرەکییەکە ڕادەکێشێ:

ئەم فەســیحانە پـــاکی بـــێ‌نـــاون — باعیســـی پێـــت بڵـــێم: نەنووســـراون

(کۆیی، ١٣٩٠: ٢٢٤)

گەرچی ئەمە لە باسی شاعیراندا دەردەبڕێ، بەڵام بابەتەکەی هەموو تەوەرێکی فەرهەنگی و مێژوویش دەگرێتەوە. داخ و حەسرەتی حاجی قادر لەم بابەتەوە زۆر بەتینە:

لە داخی حاکمی خۆمە، لە شان و شەوکەتی — گوتی بۆ غوربەت و ڕووتی نییە ئەفغان و هاوارم

(کۆیی، ١٣٩٠: ٢٠٠)

خاڵێکی تر کە حاجی لە بیری نەکردووە و شیاوی لێکۆڵینەوەشە، ئەوەیە کە کورد بەو هەمووە دەردی نەنووسین و نەخوێندن بە زمانی خۆیەوە، توانیویە تا ڕادەیەکی زۆر ئەو سامان و کەلەپوورە دەوڵەمەندە بپارێزێت و هەندێکی بگوێزێتەوە بۆ نەوەکانی دواتر:

ئەمە هەر کوردە لایقی تەحسین — بێ کتێب و موعەللیم و نووسین

(کۆیی، ١٣٩٠: ٢٢٥)

بەڕاستی کامە گەل و هۆز لە درێژایی مێژوودا بێ ئەوەی بە زمانی خۆی بخوێنێ و بنووسێ، توانیویە تا ئەو ڕادەیە لە مێژوودا بمێنێتەوە و لە ژێر چەپۆکەسەرێ و تەوژمی لێشاو و تۆفانی ڕۆژگاراندا خۆی ڕابگرێت؟ خاڵێکی گرنگ کە لە ئاماژەکەی حاجیدا هاتووە و ئەم ڕاستییە ناوازەیەمان بۆ دەسەلمێنێ ئەوەیە کە کورد لەم ڕووەوە شیاوی پەسندان و ستایشکردنە.

٧-٢. میرومەزنانی کوردی بە ناوی غەیری کوردەوە زەوتکراو

حاجی قادر سەبارەت بە مێژوو و زمان چەند تێبینیی لە شیعریدا بە جێهێشتووە بۆمان. یەکێ ئەوەیە کە ناوی کەسانێک بە شێوازێک باس دەکا کە هەندێ کەس بە کوردی نەزانیون یا مۆرکی کوردبوونیان بەرەو کزی ڕۆیشتبێ:

سەلاحەددین و نووڕەددینی کوردی   عەزیزانی جزیر و مووش و وانی

موهەلهەل، ئەردەشێر و دەیسەمی شێر   قوباد و باز و میری ئەردەلانی

ئەمانە پاکیان کوردن، نیهایەت   لەبەر بێ دەفتەری ون و بوون و فانی

(کۆیی، ١٣٩٠: ١٥٢)

جەختکردنی حاجی لەسەر کورد بوونی ئەمانە دەتوانێ بە دوو هۆکار بووبێت؛ یەک ئەوەی کە هەندێ کەس نەیانزانیبێت کە ئەم کەسانە کورد بووبێتن و حاجی بیرئانینێکی بۆ دانابێتن؛ دوو ئەوەی کە فەرامۆش کرابێت و بەتایبەت گەلانی تر بە ناوی خۆیان یا لانی کەم بە ناوی ئیسلامەوە هیندە باسی ئەم کەسانەیان کردبێت کە مۆرکی کوردبوونیان بەرەو کزی و نەمان ڕۆیشتبێت. ئەمە نیشان دەدات کە حاجی شارەزای سەرچاوە مێژووییە باوەڕپێکراوەکان وەکوو شەرەفنامە بووە (بۆ پشتڕاستکردنەوەی ئەم بابەتە بڕوانە: بدلیسی، ٢٠٠٦: ٣٩، ٤١٦). دیسان حاجی نەنووسران و بێدەفتەر و دیوان بوونی کورد بە هۆکاری سەرەکیی ئەم دەردە دەزانێت.

٨-٢. میرنشینانی کورد وەکوو کۆڵەکەی مانەوەی دراوسێکان

حاجی قادر هەروەها پەنجەی بۆ بابەتێک ڕاکێشاوە کە ڕەنگە لە زاتی خۆیدا بە چاکە و خاڵێکی بەهێز بناسرێت و بنوێنرێت؛ کەچی کاتێک لێی ورد دەبیتەوە، دیوەکەی تری نەرێنی و هێمای باوەڕبەخۆنەبوون و بەدەردی خۆ نەخواردن دەدا بە دەستەوە. ئەویش کەڵک و فایدەی میرانی کوردە بۆ حکوومەتەکانی دەوروبەریان. لەم بارەیەوە دەڵێ:

لە ڕیزی زەبر و زەنگی وان کەسێکی تر نەبوو   بە شیر و حیشمەتی کوردە کە ماوە دەوڵەتی

(کۆیی، ١٣٩٠: ١٠١)

نەک هەر دەوڵەتی ئێران کە لەم بەیتەی حاجیدا ناوی هاتووە، لە چەندین سەردەمی هەستیاری مێژووییدا دەوڵەتی عوسمانیش مان و نەمانی بەستەی میرومەزنان و خانەدانی کورد بووە.

٣- ئەنجام

بە لێکدانەوەی ڕەنگدانەوەی مێژووی میرانی کورد لە شیعری حاجی قادردا، دەتوانین لە چەند تەوەردا ئەنجامەکەی بخەینە پێش چاو:

- حاجی قادر تا ڕادەیەکی زۆر و بە شێوەیەکی باوەڕپێکراو و بەڵگەمەند شارەزای مێژووی میران و حاکمانی کورد بووە.
- ئەو میرنشینانەی حاجی باسی لێکردوون، ئەمانەن: میرنشینی بابان، ئەردەڵان، جزیروبۆتان، سۆران، کۆیە و ڕەواندز.
- حاجی قادر بە شێوەیەکی نەڕاستەوخۆ ئاماژەی بە پێکهاتەی گۆران وەکوو بنەماڵەیەکی میری کردووە.
- چەند تایبەتمەندی و خەسڵەتی فەرهەنگی و کۆمەڵناسانەی سەبارەت بەم میرنشینانە باس کردووە؛ وەکوو مەردی و نەبەرد و جەربەزەیی، ئازایی و دلێری، دڵاوایی و کەرەم. لەم سۆنگەوە بە کەسانی وەکوو ڕۆستەم و حاتەم وەسفی کردوون.
- هەندێک خاڵی نەرێنی و خەسڵەتی نەشیاویشی لێیان باس کردووە؛ وەکوو نەگریسی و ناتەبایی و بێگانەپەرستی و یەکنەگرتوویی.
- هەندێک ناونیشان و شوناسی کەسایەتییە کوردەکانی سەردەمانی کۆنینی ژیاندۆتەوە.
- حاجی وێڕای دەربڕینی داخ و کەسەرێکی زۆر جەخت لەسەر ئەوە دەکات کە زۆرێک لە بابەتی فەرهەنگی و مێژوویی و ئەدەبیی کورد و کوردستان لەبەر نەنووسران و تۆمارنەکران و بە وتەیەکی تر نەخوێندن و نەنووسین بە زمانی خۆ فەوتاوە.
- چەند هێمایەکی جوغرافیایی بۆ دیاری کردنی سنوور لە شیعری حاجیدا هاتووە.
- میرومەزنانی کورد لە سەردەمانی جیاجیادا پاڵپشت و هۆکاری مانەوە و ژیانی دەوڵەت و حکوومەتانی دراوسێ بوون.

سەرچاوەکان

أ) کوردی

- بدلیسی، میر شەرەفخان (٢٠٠٦). شەرەفنامە. وەرگێڕانی هەژار. چاپی سێهەم، هەولێر: ئاراس.
- بۆرەکەیی، سدێق (سەفی زادە) (٢٠٠٨). مێژووی وێژەی کوردی. بەرگی ٢. چاپی دووەم، هەولێر: ئاراس.

- حەداد، عەبدوڵا محەمەد (٢٠٠٤). مێژووی شیعر و ئەدەبیاتی کوردی لە شاری هەولێر. گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، ژمارە ١٣، بەشی B، لل ١٤٧-١٨٣.
- حیلمی، ڕەفیق (٢٠١٠). شیعر و ئەدەبیاتی کوردی، ٢بەرگ لە یەک بەرگدا، چاپی دووهەم، هەولێر: ئاراس.
- خەزنەدار، مارف (٢٠٠٤). مێژووی ئەدەبی کوردی. بەرگی ٤. چاپی یەکەم، هەولێر: ئاراس.
- دلێر، خالید (١٩٩٨). ستەمکردن لە حاجی قادری کۆیی تاوانە. سلێمانی: سەفوەت.
- سالم، عەبدولڕەحمان بەگ (٢٠١٥). دیوان. ساغکردنەوە و لێکدانەوەی مەلا عەبدولکەریم مودەڕڕیس و فاتیح عەبدولکەریم و محەمەدی مەلاکەریم. بەرگی ١. سلێمانی: ژین.
- سوبحان، کامەران (٢٠١٨). لە خەیاڵەوە بۆ خۆڵ. هەولێر [: بێ ناونیشان].
- سەجادی، عەلائەدین (١٣٩٥). مێژووی ئەدەبی کوردی. چاپی دووهەم، سنە: کوردستان.
- سیوەیلی، ڕێبوار (٢٠١٦). کتێبی حاجی قادری کۆیی. چاپی یەکەم، هەولێر: ئاکادیمیای کوردی.
- سەعید، نەوزادوەققاس (١٩٩٦). بزووتنەوەی شیعری لە کۆیە لە سەدەی نۆزدەهەمدا. نامەی دوکتۆرا، زانکۆی بەغدا.
- کۆیی، حاجی قادر (١٣٩٠). دیوان. لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی سەردار حەمید میران و کەریم مستەفا شارەزا. چاپی یەکەم، سنە: کوردستان.
- محەمەد، مەسعوود (١٩٧٣). حاجی قادری کۆیی. بەرگی ١. بەغدا: کۆڕی زانیاریی کورد.
- مەلاکەریم، محەمەد (١٩٨٩). هەنگاوێکی تر بە ڕێگادا بەرەو ساغکردنەوەی دیوانی حاجی قادری کۆیی. بەغدا: وەزارەتی ڕۆشنبیری.
- مەلاکەریم، محەمەد (١٣٩٩). حاجی قادری کۆیی شاعیری قۆناغێکی نوێیە لە ژیانی نەتەوەی کورد. چاپی یەکەم. سنە: کوردستان.

ب) عەرەبی

- أوزون، محمد (د.ت.). بداية الأدب الكردي. ترجمة دلاور زنكي. [نسخة ألكترونية دون مشخصات النشر].
- الصويركي الكردي، محمدعلي (٢٠٠٨). الموسوعة الكبرى لمشاهير الكرد عبر التاريخ. المجلد ٢. الطبعة الأولى، بيروت: الدار العربية للموسوعات.

English (ج

Yaqoobi, Abdulkhaliq (2019). "The Progressive Process of Kurdish Nationalist Discourse in Haji Qadir Koyi's Poetry". Critical Literary Studies, Vol. 11, No. 1, Autumn and Winter, Pp175-183.

تجلي تأريخ أمراء الكرد في شيعر حاجي قادر الكويي

الملخص:

اهتمَّ حاجي قادر الكويي (1817-1897) كشاعر شعبيّ متقّف في الأدب الكردي بالتاريخ و الثقافة و التكنولوجيا. فإنَّه قد عُنِيَ فى الفترة الثانية من عمره الشعري بالعلماء و الأمراء و العشراء الكرد و ضبطَ أهمَّ ميزاتهم و خدماتهم. يسعَى هذا البحث في ضوء المنهج التوصيفي – التحليلي إلى العناية بأبعاد شعر حاجي التاريخية ذات العلاقة بأُسرة الأمراء و الحكّام و الفحص عن ميزاتهم و خصائصهم الحكومية و الاجتماعية في غضون أشعاره و يحاول الغور في مصادر حاجي قادر و ينابيع بنات أفكاره. كان حاجي ذا علاقة وثيقة بالصحف و أخبار التكنولوجيا الواصلة من أوروبّا و في خلال ذلك يُشير إلى أنجازات الأمراء الكرد و دورهم في العصور المختلفة و اهتماماتهم بأمر الشعر و الأدب.

الكلمات الرئيسة: *حاجي قادر الكويي، التأريخ، الأمراء الكرد، التحليل المقارن.*

The manifestation of the history of the Kurdish princes in the poetry of Haji Qadir al-Koyi

Abstract:

Haji Kadir al-Koyi (1817-1897), as a popular poet who was educated in Kurdish literature, was interested in history, culture and technology. In the second period of his poetic life, he was concerned with the Kurdish scholars, princes, and associates, and identified their most important features and services. This research seeks, in the light of the descriptive-analytical approach, to pay attention to the historical dimensions of Haji's poetry related to the family of princes and rulers, and to examine their governmental and social features and characteristics within his poems, and tries to delve into the sources of Haji Qadir and the springs of his ideas. Haji was closely related to newspapers and technology news arriving from Europe, and in the meantime he referred to the achievements of the Kurdish princes and their role in different eras, and their interests in poetry and literature.

Keywords: *Haji Qadir Al-Koyi, history, Kurdish princes, comparative analysis*.